

Олексенко В. П.

Херсонський державний університет

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -ИЩЕ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У запропонованій статті з'ясовано походження суфікса -ище та його похідних -овище (-евище), -лище, -нище; простежено особливості їхнього функціонування в українській мові; висвітлено питання частиномовної належності твірних слів; визначено основні чинники, що зумовлюють дериваційну активність та спроможність досліджуваних номінацій; описано морфологічні характеристики, що супроводжують утворення дериватів на -ище, та їхні акцентуаційні властивості; комплексно проаналізовано продуктивність і частотність суфікса -ище та його активну взаємодію з різними твірними основами; констатовано випадки реалізації омонімічного характеру похідних, за яким утворюються іменники з локативним значенням (назви місцевості, споруд, іменників-соматизмів), розглянуто явище синонімії у межах досліджуваної групи лексики, з'ясовано, що для деяких дериватів характерна множинність похідності (багатопохідність).

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що твірними для іменників середнього роду на -ище слугують основи іменників, прикметників і дієслів. Досліджено продуктивні, малопродуктивні і непродуктивні словотвірні типи із формантом -ище в їх взаємодії, а також у зв'язку з історією їх виникнення, формування і функціонування. Розглянуто значення й словотвірну структуру утворень на -ище. Доведено, що висока продуктивність цього словотворчого форманта створила підґрунтя для зростання його активності й утвердження в ролі одного з найбільш продуктивних словотворчих засобів для формування іменників середнього роду в українській мові. Актуальність обраної теми пояснюємо тенденцією сучасних лінгвістичних студій до системного дослідження дериваційних властивостей словотвірної системи мови загалом і комплексного дослідження продуктивних, малопродуктивних і непродуктивних словотвірних типів із формантом -ище зокрема.

Ключові слова: іменник, словотворчий формант, твірна основа, мотиваційна база, похідне, словотвірний тип, морфологічні характеристики, омонімія, синонімія.

Вступ. Вивчення окремих словотвірних типів із синхронного і діахронного погляду є надто важливим для комплексного аналізу словотвірної системи мови загалом. Це сприяє подальшому розвитку загальної теорії дериватології. Дослідження продуктивних, малопродуктивних і непродуктивних словотвірних типів із формантом -ище в їх взаємодії, а також у зв'язку з історією їх виникнення, формування і функціонування в українській мові, поза сумнівом, є **актуальним**.

Відомості про особливості словотвірної структури, семантики, етимології утворень із формантом -ище знаходимо у працях П. Білоусенка, О. Меркулової, Л. Булаховського, Г. Белякової, Ф. Буслаєва, А. Сагаровського, Я. Закревської, Н. Клименко. Слов'янські іменники на -ище (-исько) у порівняльно-зіставному аспекті досліджували Ю. Азарх, Т. Вендина, З. Волоцька, Я. Закревська та ін.

Суфікс -ішче належить до числа праслов'янських інновацій [10], був досить поширений на теренах

усієї Славії [18, с.226; 16, с.135], репрезентований у літературних мовах і діалектах.

Питання про походження суфікса -ище було предметом наукових розвідок А. Брюкнера, П. Білоусенка, О. Меркулової, Ф. Міклошича, Я. Острєбського, Г. Павського, В. Ташицького, Г. Улашина та ін. У монографії А. Максимової [9] здійснено аналіз загальних іменників на -ище: *розвиток словотвірних значень, формування нових суфіксів і їх варіантів, функціонування суфіксальної синонімії, розподіл словотвірних типів і моделей* (курсив наш – В.О.). Мовознавці (А. Брюкнер, А. Мейє, Я. Острєбський, О. Франк) [див. огляд думок: 9, с. 55] вважають, що східнослов'янський суфікс -ішче та південнослов'янський -іште є результатом об'єднання -isko з суфіксом -jo. У західних слов'ян -isko зберіг свою первинну форму. В. Ташицький, І. Лось, Г. Улашин, Г. Оберпфальцер та інші дотримувалися думки, що -ішче походить від давнього ад'єктивного суфікса -istъ, ускладненого -jo, а суфікс -isko – результат кон-

тамінації *-išče* і *-ьsco*, – зауважують П. Білоусенко й О. Меркулова [2, с.55]. У наступних спеціальних дослідженнях [9; 16] лінгвісти загалом поділяють цей погляд на походження суфікса *-ище*. Однак, на думку П. Білоусенка й О. Меркулової [2, с.55], Ф. Славський не вважає питання походження згаданого афікса остаточно з'ясованим і висловлює думку, що цей формант походить із праслов'янського прикметникового суфікса *-ьskъ* (і.-с. *-isko*, розширеного суфіксом *-jo*, а початкове *-i-* в *-isko* (субстантивована форма п. *singularia* прикметника на *-ьskъ*) та в *-išče* виникло з основ дієслів на *-i-*: тип **lovi-sko*; **lovi-sče* від **loviti* [17, т.1 с. 96-97].

Мета наукової розвідки: з'ясувати структурно-семантичні особливості іменників на *-ище* в сучасній українській мові.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- зафіксувати іменники на *-ище* в різноманітних українськомовних джерелах;
- встановити закономірності словотвірних процесів утворення аналізованих лексем;
- схарактеризувати морфонологічні особливості, що супроводжують творення похідних зі словотворчим форматом *-ище* у сучасній українській мові;
- з'ясувати семантичні особливості іменників із суфіксом *-ище*, простежити характер співвідношення твірних і похідних;
- розглянути словотвірні значення дериватів.

Матеріалом для дослідження слугували утворення, зафіксовані лексикографічними джерелами, розмовно-побутовим мовленням, засобами масової комунікації. Семантичні особливості деяких дериватів на *-ище* спонукали звернутися до енциклопедичних словників. Аналізований фактичний матеріал свідчить, що за своїми значеннєвими відтінками іменники зі словотворчим формантом *-ище* можуть бути моно- і полісемантичними. Функціонування омонімічних суфіксів *-ище* змушує враховувати наявність в українській мові декількох словотвірних типів із аналізованим формантом. Значення утворень на *-ище* подаємо за «Великим тлумачним словником сучасної української мови» [4], далі вказуючи лише сторінку.

Методи дослідження. Основним методом, використаним у науковій розвідці, є *метод лінгвістичного аналізу*, який ми кваліфікуємо як метод, ужитий для характеристики функціонування дериватів із суфіксом *-ище* на відповідному етапі розвитку мови; *синхронно-діахронний*, що дає змогу встановити процес формування аналізова-

них похідних; *метод вибирання* аналізованих лексичних одиниць.

Основний текст. Обстежений фактичний матеріал цілком підтверджує думку Ф. Славського [17, с.1, с. 95–96] про те, що основною функцією суфікса *-išče* є творення локативних найменувань від субстантивних, прикметникових чи дієслівних (дуже часто непохідних основ). Проте трапляються й деривати, на думку П. Білоусенка й О. Меркулової [2, с. 56], з подвійною мотивацією.

Від субстантивних основ утворюються деривати зі значенням оцінки (переважно аугментативи), локативні, а також похідні на *-ище*, синонімічні твірним. Похідні на *-ище* утворюються від іменників чоловічого, жіночого або середнього роду (*зуб-зубище, лоб-лобище, баба-бабище, губа-губище, дно-днище*). Суфікс *-ище* надає іменникам значення збільшеності та зневаги, виконуючи тільки пейоративну функцію, тобто різкого засудження істоти, предмета чи події. Напр.: *І ніхто з них сьогодні й не гляне на те базарище* (Д. Чередниченко); *Хто то вночі у плавнях? Водяник? Відьмище? Нечиста сила* (В. Нестайко); *Піратище хвацько вимахував темною від сажі кочергою* (О. Гаврош); *Високо вгорі, над сходами, був так званий ліхтар – величезне, покреслене на десятки квадратних шибок вікнище* (В. Нестайко); *Дракониче цей, кудломордий і кудлоногий, із динозаврів в один момент курку-гриль зробив* (О. Есаулов); *Пан Зарудний вибіг надвір і побачив, що вулицею в бік лісу мчать здоровенний вовчище й лис* (В. Вздольська); *А мені Жовта лисичка своїм хвостичем зошити накрила* (Д. Чередниченко); *Бардадим підніс до мого носа свій кулачище* (В. Нестайко); *Скажуть: лихий ведмедище не пустив колядувати* (О. Гарачковська). У літературній мові нормативним є збереження роду твірного іменника при утворенні деривата з розмірно-оцінним значенням (*скиба* (ж.р.) – *скибище* (ж.р.); *губа* (ж.р.) – *губище* (ж.р.); *голова* (ж.р.) – *головище* (ж.р.); *плече* (с.р.) – *плечище* (с.р.); *дід* (ч.р.) – *дідище* (ч.р.)).

Відсубстантивні утворення на *-ище* з іншими значеннями відносяться до середнього роду. Твірними можуть виступати іменники чоловічого, жіночого і середнього роду (*торф* (ч.р.) – *торфище* (с.р.) – *місце, де видобували торф* (1258); *попіл* (ч.р.) – *попелище* (с.р.) – *місце, куди викидають попіл* (867); *люцерна* (ж.р.) – *люцернище* (с.р.) – *поле, з якого зібрано люцерну* (500); *дно* (с.р.) – *днище* (с.р.) – *нижня частина або нижня стінка якого-небудь предмета* (228).

Омонімії утворення із суфіксом *-ище* мають як тотожну, так і нетотожну родову належність: **тік** (ч.р.) – розчищене місце, спеціально підготовлений майданчик на дворі або в приміщенні для молотби, очищення і просушування зерна (1249); **токовіще** (с.р.) – те саме, що тік; місце, де був тік (1254); **токовіще** (с.р.) – місце де токують птахи (1254); **піч** (ж.р.) – споруда з цегли або каменю, призначена для опалення приміщення, випікання хліба та інших борошняних виробів, варіння страв, напоїв і т. ін. (791); **пéчище** (с.р.) – рештки зруйнованої, розваленої печі (757); **печіище** (с.р.) – сімейна громада, велика патріархальна сім'я у росіян на півночі (757); **сука** (ж.р.) – самка свійського собаки, а також інших тварин родини собачих (1214); **сучище** (ж.р.) – збільш до сука (1220); **сучіище** (с.р.) – уживається як лайливе слово щодо жінки (1220); **стовп** (ч.р.) – колода або товстий брус, установлені вертикально; колона, підпора, що підтримує склепіння, перекриття і т. ін.; маса чого-небудь (куряви, диму, полум'я і т. ін.), що набула вертикально видовженої форми (1198); **стовпніще** (с.р.) – збільш. до стовп (1198); **стóвпнище** (с.р.) – безладне скупчення великої кількості людей; натовп (1198).

Похідні іменники-аугментативи із суфіксом *-ище* зберігають або не зберігають родову належність твірного слова: **хмара** (ж.р.) – скупчення краплин води, кристаликів льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору, що несе дощ, град, сніг (1347) – **хмарище** (с.р.) – збільш. до хмара (1347); **голос** (ч.р.) – сукупність різних стосовно висоти, сили і тембру звуків, що їх видає людина (або тварина, яка дихає легенями) за допомогою голосового апарата; звучання голосових зв'язок як матеріал вокального мистецтва (189) – **голосище** (ч.р.) – збільш. до голос (189); **кіт** (ч.р.) – свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів; самець кішки (458) – **котище** (ч.р.) – збільш. до кіт (458); **губа** (ж.р.) – кожна з двох шкірно-м'язових рухомих складок, що утворюють краї рота у людей і тварин (200) – **губище** (с.р.) – збільш. до губа (200); **вітер** (ч.р.) – більший або менший рух потоку повітря в горизонтальному напрямі (148) – **вітрище** (ч.р.) – збільш. до вітер (148).

Ад'єктивні твірні основи слугують базою для формування іменників зі значенням місця, а також частини предмета: **кочовий** – **кочовище** (с.р.) – стоянка кочівників і територія, де вони кочують (460); **гороховий** – **гороховище** – поле, з якого зібрано горох (192); **кайловий** – **кайловище** – держак кайла (410). Твірне слово, відносний прикмет-

ник, з погляду словотвірного значення є синтаксичним дериватом, використання якого в якості базової основи приводить до суттєвих розбіжностей, формальної і смислової похідності.

Від дієслівних основ утворюються іменники із суфіксом *-ище* на позначення місця дії або носія процесуальної ознаки (суб'єкт, об'єкт знаряддя або результат дії). Твірними виступають основи інфінітива на *-а-*, *-ува-*, *-и-*. Похідні на *-ище* утворюються від префіксальних (*сходити* – *сходьбище*, *сховати* – *сховище*, *розвалити* – *розвалище*, *вмістити* – *вмістище*, *умістити* – *умістище*) і безпрефіксальних (*чистити* – *чистилище*, *святити* – *святилище*, *прихилити* – *прихилище*, *диво* – *дивовище*, *учити* – *училище*, *обіймати* – *обіймище*, *посміхатися* – *посмішище*, *зимувати* – *зимовище*, *торгувати* – *торговище*) дієслів.

Для деяких дериватів характерна множинність похідності (багато-похідність): *зборище*, *гніздище*, *холодище*, *морозище*, *світище*.

Із-поміж похідних із суфіксом *-ище* трапляються варіантні форми: **прісище**, **просище**, **пріс-нище** – поле, на якому росте, або росло просо (959); **нерестище**, **нерестилище**, **нерестовище** – місце нересту риби (615); **урочище**, **врочище** – те, що становить природну межу (яр, гора і т. ін.); ділянка, яка вирізняється серед навколишньої місцевості природними ознаками (ліс серед поля, лука, болото серед лісу і т. ін.) (1302); **пшеничище**, **пшеничнище** – поле, з якого зібрано пшеницю (1007).

У сучасній українській мові вживаються складні іменники з другим компонентом-дериватом на *-ище*: *бомбосховище*, *водосховище*, *газосховище*, *глиносховище*, *гноєсховище*, *зерносховище*, *картоплесховище*, *книгосховище*, *кукурудзосховище*, *льодосховище*, *насіннесховище*, *нафтосховище*, *овочесховище*, *отрутосховище*, *педучилище*, *плодосховище*, *профтехучилище*, *сілососховище*, *сіносховище*, *фільмосховище*, *фруктосховище*, *цементосховище*, *цибулесховище*.

Вони утворені шляхом чистого складання з інтерфіксом або без нього. Першим складником є самостійний іменник або аналітичний прикметник (*педагогічний*, *професійний*, *технічний*), а другим – віддієслівний локативний дериват на *-ище*.

Утворення окремих похідних із суфіксом *-ище* супроводжують морфонологічні процеси:

а) чергування голосних і приголосних фонем: *ведмідь* – *ведмедище*, *нога* – *ножище*, *кріт* – *кровоище*, *тік* – *токовище*, *ріка* – *річище*, *попіл* – *попелище*, *сніп* – *снопище*, *хвіст* – *хвостище*, *сліпак* – *сліпачище*, *собака* – *собачище*, *кіт* – *котище*,

чобіт – чоботище, кожух – кожушище, кулак – кулачище, вовк – вовчище, мужик – мужичище, язик – язичище, павук – павучище, рука – ручище, гадюка – гадючище, будяк – будячище, кожух – кожушище;

б) чергування голосних з нулем звука: хлопець – хлопчище, вітер – вітрище, козел – козлище;

в) накладання морфем: посмішити – посмішище, гніздитися – гніздище, судити – судище, чудити – чудище, обвалити – обвалище, звалити – звалище, розвалити – розвалище, оселити – оселище, штурмити – штурмище, голосити – голосище;

г) інтерфіксацією: стояти – стійбище, замок – замчище, лежати – лежище, гуляти – гульбище, молити – мольбище;

д) усіченням твірної основи: прозвати – прозвище.

Наголос у відсубстантивних дериватах на *-ище* зберігається на твірній основі: *лѣжбище, стійбище, клубище, мольбище, дивовище, обірвище, торжище, звалище, кублище, коноплище, ямище* або переходить на словотворчий формант: *бабине, скибине, лобине, губине, дубине, хмаровище, ведмедине, бородине, возище, гарбузище, вітрище*.

Омонімії похідні із суфіксом *-ище*, утворені від іменникових основ, мають тотожне і нетотожне наголошування: *курине* – велика курява (474) і *курине* – вогнище розкладене для обкурювання чого-небудь (474); *токовище* – місце, де токують птахи (1254) і *токовище* – те саме, що тік; місце, де був тік (1254); *зімчище* – збільш. до замок (314) і *замчище* – місце, де був замок; руїни замку (314); *становище* – ті чи ті обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває; умови існування кого-небудь; сукупність обставин, які створюють ту чи ту ситуацію (1188) і *становище* – обстановка на місці воєнних дій, зумовлена їх перебігом, співвідношенням бойових сил, їх розташуванням, характером місцевості (1188); *оселище* – рідко – місце поселення і заст. *селище* (682); *пожарище* – збільш. до пожар; велика пожежа (826) і *пожарище* – місце, де була пожежа; те, що лишилося після пожежі (826). Напр.: *А там знизу, з лук Пслових, білим куринцем здіймається туман* (Панас Мирний); *– Давай-но сядемо, Силантию, он тамбіля залишеного козаками куринця від комарів, бо кляте зілля заїдає зовсім* (І. Ле); *Тяжко доводиться смердам. В оселищах-общинах живуть вони, біля землі пораються* (А. Хижняк); *Дніпро, Україну згадаєм, Веселі селища в гаях* (Т. Шевченко); *Нема села, лиш пожарище* Скрипить зубами чорними

в полях (М. Стельмах); Наше *становище* робилось неприємним. Юрма.. дедалі розпалювалась (М. Коцюбинський); Становище було таке, що їхній батальйон, як розказав їм перед виходом на завдання Моргунов, вийшов німцям у тил (Г. Тютюнник).

У відад'єктивних утвореннях на *-ище* наголошена твірна основа: *родовище, судовище, чудовище, зимовище, житнище, тиєнічнице* або словотворчий формат: *корєнєвище, садовище, бойовище, палєнище*.

Віддієслівні деривати на *-ище* зберігають наголос твірної основи: *лѣжбище, стійбище, мольбище, гульбище, рєвище, руйновище, урвище, з'явище, обвалище, звалище, розвалище, сидалище, оселище, вмістище, умістище, святлище, пристанище, товпище, розсіпище, посміище*. У похідних на *-ище* зазвичай наголошується склад, що стоїть перед складом із аналізованим словотворчим формантом: *сходьбище, сєльбище, стрільбище, мольбище, гульбище, лѣжбище*. При усіченні твірної дієслівної основи наголос або пересувається на склад, що передє складу із словотворчим формантом (*торгувати* – *торжище*) або пересувається на словотворчий формант (*кайловище, пасовище*). Утворення деяких похідних супроводжується накладанням морфем: *ставище, возище, обвалище, звалище, оселище, судище, чистище, вмістище, прихилище*.

Аналіз іменників на *-ище* з погляду діакронії дає змогу констатувати, що у переважній більшості лексем відбулися суттєві історичні зміни, зокрема спрощення та перерозклад. Наслідком спрощення іменників (*капище, поприще, слище*) стала втрата лексичною системою сучасної української мови їх твірних. Напр., втрата семантичного зв'язку між твірним *рать* – у Київській Русі, а згодом у Російській державі до XVIII ст. – назва війська, збройного загону і похідним *ратовище* (те саме, що *ратище*) – древко – у 1 зн. – дерев'яна палиця, до якої прикріплюється полотнище прапора, на яку настромлюється вістря списа і т. ін.; держак; древко, що також привело до спрощення основи слова на *-ищ*.

З'ясуємо семантичні особливості іменників із суфіксом *-ище*, скориставшись типологією класифікацією П. Білоусенка й О. Меркулової [2, с. 55–64].

Аналіз семантики дериватів на *-ище* дав змогу констатувати, що значну кількість іменників складають девербативи на позначення *місця, яке виникло в результаті дії людини чи природних сил: згарище* – місце, де була пожежа;

випалене або вигоріле місце в лісі; це ж місце, поросле травою та іншою рослинністю (357); **стрільбище** – спеціально обладнане місце для проведення стрільб (1206); **мольбище** – місце, де погани молилися й приносили жертви (538); **кладовище** – місце для поховання померлих; цвинтар; гробовище (431); **видовище** – те, що відкрите для споглядання й привертає увагу (93); **руйновище** – залишки зруйнованої споруди, населеного пункту, руїна, що перебуває у надзвичайно занедбаному стані (1088); **пожарище** – місце, де була пожежа; те, що лишилось після пожежі (826); **гробовище** – те саме, що кладовище; яма, в яку кладуть померлого (198); **ставище** – місце, де був ставок (1186); **сточище** – відвідний жолоб, труба і т.ін. для стікання води (1394). Напр.: *Тривожна пам'ять викресала перед очима далекі і страшні видіння незабутніх згарищ та руїн* (Н. Рибак); *Колись наше кладовище було за селом...* (О. Довженко); *Лодигенко взагалі був приголомшений видовищем...* (І. Ле); *Він дивився на новий будинок, що стояв на місці руйновища* (С. Журахович); *...при місяці білів холодний попільць, чорніло вколо нього пожарище* (Леся Українка); *Чума з лопатою ходила, Та гробовища рила, рила, Та трупом, трупом начиняла* (Т. Шевченко); *Перелізиши через тинок, пішли [хлопці] ставищем; посередині ставища простяглися довгою стрічкою густі лози* (С. Васильченко); *Стежка петляє по самому дну ярочка, бо цей провулок був разом з тим і сточищем, куди весною і в грози збігали потоки води* (І. Семченко).

Сему дії мають також і ті локативні найменування, твірними для яких є віддієслівні іменники: **лежбище** – місце, де лежать стадами тварини (484); **вмістище (умістище)** – місце, посудина тощо для вміщення чого-небудь (152); **стійбище** – місце відпочинку тварин і пастухів на пасовищі (1196); **святилище** – місце, яке викликає почуття глибокої пошани, побожності (1110); **пристанище** – місце, де можна укритися, відпочити, знайти притулок і ін. (949). Напр.: *І довелося колись мені В чужій далекій стороні Заплакати, що немає роду, Нема пристанища, господи* (Т. Шевченко)

Фіксуємо відіменникові похідні на позначення водних і земних поверхонь: **багнище** ← **багно** – болотисте місце – трясовина, болото (32); **глинище** ← **глина** – яма, місце звідки беруть глину (185); **лігвище** ← **лігво** – заглиблення або інше місце в землі, де живе тварина (489); **тірлище** ← **тирло** – місце, де колись було тирло, місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водопою

(1247); **водоймище** ← **водойма** – природне або штучне заглиблення в землі, в якому нагромаджується й затримується вода (154); **торфище** ← **торф** – поклади торфу, торфове болото, місце де видобували торф (1258). Напр.: *Із станції тягачами по багнищі тягнуть [фураж]* (О. Гончар); *Потім гукнув Жайсака, щоб він показав Шевченкові і його товаришеві місця вовчих лігвищ* (З. Тулуб); *Край села річка утворює велике водоймище з величезними вербами на берегах* (Я. Гримайло); – *Кле-кле-кле! – клеочуть вгорі лелеки. Вони прямують аж он туди на торфища, де зеленіє лужок* (Ю. Збанацький).

Чимало десубстантивів іменує місцину за назвою рослини, яка на ній знаходиться. На думку П. Білоусенка й О. Меркулової [2, с. 57], такі похідні, поряд із локативною, мають і темпоральну сему і позначають місце, де колись знаходилося те, що назване мотивувальним словом. Така семантика нерідко є вторинною: **гороховище** – поле, з якого зібрано горох (193); **картоплище** – місце, з якого зібрано картоплю (419); **коноплище** – місце, ділянка, на якій росли коноплі; ділянка землі для вирощування конопель (448); **баитанище** – ділянка, поле, де був баитан (39); **бавовнище** – поле, з якого зібрано бавовну (30); **гречище (гречанище)** – поле, на якому росте або росла гречка (197); **конюшинище** – поле, що було під конюшиною або засіяне нею (452); **житнище** – поле, на якому росло жито (276); **люцернище** – поле, з якого зібрано люцерну (500); **капустище** – місце, де росла капуста (416); **ячнище (яшенище)** – поле, на якому ріс ячмінь (1426); **городище** – археол. поселення, укріплене валами і ровами; місце, де збереглися рештки укріпленого поселення (192); **дворище** – господарська ділянка, на якій розміщено садибні будівлі, та місце біля них (часто відгороджене); подвір'я, обійстя, дворище; приміщення для тварин, реманенту, різних матеріалів і т. ін.; запустила ділянка, на якій колись була садиба (210); **вогнище (розм. бгнище)** – місце, де раніше горіло вогнище; місце, де розкладали вогонь (153); **цвинтарище** – місце, де був цвинтар (1359). Напр.: *Яка паша на коноплищі?* (Сл. Гр.); *Як доїхав до конюшинища (конюшину вже було викошено) – побачив оддалік табунець якихось птахів* (Остап Вишня); *Острів цей, куди ми висадились, зовуть городищем, бо тутечка була перша будова січовиків* (О. Стороженко); – *Достану грошенят – у мене буде рай: Будинок, дворище, мальовані ворота* (Л. Глібов); *Хата їх так і розвалювалась пустою; ніхто не купив, бо, кажуть, щовечора, як місяць зійде, по*

тому **дворищу** тиняється молода Орлиха (Марко Вовчок).

Деякі локативні деривати на **-ище** використовуються для позначення різних мір (довжини, площі): **поприще** – давня міра довжини; гони (876). Напр.: – Дідусю! А до Володимира ще далеко?.. – **Поприщ** буде двадцять і п'ять (А. Хижняк). Модель творення цього іменника не зовсім ясна. Автори «Нарисів з історії українського словотворення (іменникові конфікси)» [12, с. 117] припускають, що це конфіксальний дериват.

Суфікс **-ище** формує групу іменників на позначення приміщень, їхніх частин, деталей інтер'єру: **сховище** – приміщення, споруда для зберігання чого-небудь; місце, де можна сховатися, укритися, захиститися від кого-, чого-небудь (1222); **стійбище** – тимчасове поселення кочівників (1196); **зимовище** – місце, приміщення, де хто-небудь зупиняється, живе взимку (365); **горище** – приміщення між стелею й покрівлею (254). Напр.: ...там, на **горищі**, ...кублилися його голуби (Ю. Смолич).

До цієї групи віднесемо й композитні утворення: **бомбосховище** – спеціально обладнаний захисток від авіабомб і артилерійських снарядів (59); **водосховище** – місце, де нагромаджується та зберігається вода (155); **гноєсховище** – споруда для зберігання гною (187); **зерносховище** – спеціально обладнане приміщення для схову, зберігання зерна (364); **книгосховище** – спеціально обладнане приміщення при бібліотеці для зберігання книжок, журналів, газет, цінних рукописів (436); **отрутосховище** – приміщення для зберігання отрутохімікатів (690).

Із-поміж утворень на **-ище** фіксуємо **іменники-соматизми**, у більшості з них суфікс виконує пейоративну функцію: **головище** – збільш. до голова; **лобище** – збільш. до лоб; **губище** – збільш. до губа; **бородище** – збільш. до борода; **зубище** – збільш. до зуб; **голосище** – збільш. до голос.

Деривати на **-ище** зі значенням «частина предмета», «руків'я якогось знаряддя» утворюються від назв примітивних знарядь праці: **кайловище** – держак кайла (410); **молотовище** – ручка молота, молотка (537); **граблище** – держално у граблів: держак, грабильно, граблисько (185); **вудлище (вудилище)** – тонкий і гнучкий прут (звичайно бамбуковий або ліщиновий), до якого прикріплюють волосін (166); **мітлище** – держално у мітли (532); **сокирище** – держак сокири (1158); **топорище** – держак сокири (1256). Напр.: Василь...зо зла так і швирнув гра-

блі з конюшні, що валок дістав аж до кухонь, а **граблище** на три часті [частини] перебилосся (Панас Мирний); ...**Вудлище** – луком і сріблясте мигтіння рибки на волосіні (М.Коцюб.); **назви матеріалів і речовин: гноїще** (купа гною); **каменище** збільш. до камінь; тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді (412); **кروتковище** – купка землі, вигорнута кротом із нори на поверхню (468); **печище** – рештки зруйнованої, розваленої печі (757); **курище** – вогнище, розкладене для обкурювання чого-небудь (474); **кучугурище** – велика кількість чого-небудь складеного, зсипаного горою в одному місці, гора (476); **звалище** – велика кількість чого-небудь, зваленого в одне місце (350); **лино́вище** – скинутий під час линання верхній покрив деяких живих істот (про шкіру змії, зовнішній панцир рака і т. ін.) (486); **пожаріще** – те, що лишилося після пожежі (826). Напр.: Чимале **дворище**, ще вчора...по-господарськи впорядковане, тепер, все покрите попелом, курілось. Замість хати на кучугурі золи та вугілля чорною хмарою стояло **печище** (Панас Мирний); На старих очеретинах гоїдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизливих од туману купинах валялись пір'я й гадючі **линовища** (М. Коцюб.); **назви предметів: скіртище** – підстилка під скиртою, яка запобігає проникненню вологи, сирості знизу (1135); **днище** – нижня частина або нижня стінка якого-небудь предмета (228); **решетище** – обід у решеті (1029); **громадище** – предмет, споруда тощо великих розмірів (262). Напр.: От Зубиха позбирала усе своє...взяла **днище** і веретено і вийшла з Уласовичем з хати (Г. Кв.-Осн.); Назустріч їм з прикриття вирвалися наші танки, і сталеві **громадища** зіткнулися в герці (І. Цюпа).

Суфікс **-ище** з аугментативно-пейоративним значенням (така група кількісно найбільша) взаємодіє з твірними основами іменників, що позначають **рослини (бурячище** – збільш. до буряк); **тварини (павучище** – збільш. до павук; **вовчище** – збільш. до вовк); **будівлі (домище** – збільш. до дім; **замчище** – збільш. до замок); **знаряддя праці (косище** – збільш. до коса); **предмети одягу (кожушище** – збільш. до кожух); **частини тіла (кулачище** – збільш. до кулак; **плечище** – збільш. до плече); **матеріали (каменище** – збільш. до камінь) Твірними для таких дериватів є основи конкретних і абстрактних іменників: **рука** – **ручище**, **нога** – **ножище**, **лапа** – **лапище**, **сніг** – **снопище**, **короп** – **коропище**, **вітер** – **вітрище**.

Окрему групу складають похідні, що позначають **скупчення, групи людей**: **збóрище** – велике скупчення людей в одному місці (349); **пóлчище** – велике військо (звичайно вороже); **перен. величезна кількість кого-, чого-небудь** (852); **скопище** – велика кількість тварин, людей і т. ін., що перебувають або зібралися в одному місці (1140); **сто́впище** – безладне скупчення великої кількості людей; **натовп** (1198).

Іменники на **-ище**, утворені від дієслівних основ, можуть позначати носія процесуальної ознаки (суб'єкт, об'єкт, знаряддя або результат дії): **обва́лище** – купа каміння, землі, снігу і т. ін., що звалилося з гори, кручі, скелі і т. ін. (630); **обі́ймище** – побутова міра товщини циліндричного предмета (дерева, стовпа і т. ін.), яка дорівнює відстані між кінцями пальців, витягнутих або зчеплених кільцем навколо нього рук (655); **диво́вище** – те, що викликає подив, здивування; чудо (220); **посмі́ховище** – той, з кого сміються, глузують; **посміх, глум, наруга** (895); **покі́дище** – непридатні для використання, непотрібні залишки чого-небудь, мотлох, старі речі і т. ін. (840); **на́звище** – словесне найменування, позначення кого-, чого-небудь (563); **гу́льбище** – веселе проведення часу, що супроводиться розвагами та випивкою (201); **у́рвище** – стрімкий, прямовисний схил чого-небудь, глибоке провалля, звичайно між горами: **урви́сько, круча, крутояр, стромá**; (1301); **звали́ще** – велика кількість чого-небудь, зваленого в одне місце (350); **обі́рвище** – діал. круча (637); **то́ржище** – велика торгівля (1257); **лі́гвище** – заглиблення або інше місце в землі, де живе тварина (489); **стрі́льбище** – навчальні, тренувальні заняття, під час яких стріляють у ціль (1206). Напр.: [Матрона:] Я чесного роду, на моїм ім'ю [імені] ані волосинки чужої не пристало, я не хочу бути людським **посміховищем** (І. Франко); Я списав усі **назвища** хатні, господарські, **назвища** одежі, посуду, страви і знайшов мало слів, не схожих з українськими (І. Нечуй-Лев.); [Охрім:] Вийду на вулицю, хлопці й дівчата зберуться, співають, аж луна іде, заведуть **гульбище**..., а мені усе те байдуже (М. Кропив.); Стала [Маруся] над якимось **урвищем**... (Г. Хоткевич).

Функція творення іменників п. personalia для форманта **-ище** не властива. Зафіксовано лише поодинокі пейоративи: **дідище, бабище, парубище**.

У деяких похідних, на думку П. Білоусенка й О. Меркулової, **-ище** міг бути надлишковим [2, с. 61]: **со́нмище** – книжн. ірон. – велика група, скупчення кого-, чого-небудь; **велика кількість, безліч кого-, чого-небудь** (1161).

Фіксуємо значну кількість до утворень на **-ище** синонімічних відповідників, оформлених за допомогою словотворчого форманта **-исько**, який є також широко вживаним аугментативним суфіксом на позначення об'єктивної збільшеності та негативної оцінки, виконуючи функцію різкого осуду. Автори використовують цей словотворчий формант як засіб вираження збільшеності кого-, чого-небудь та надання дериватові негативного забарвлення: **бойови́ще** – **бойови́сько** – битва, бій (59); **вогни́ще (огни́ще)** – **вогни́сько** – купа дров, хмизу і т.ін., що горить (153); **дивови́ще** – **дивови́сько** – те, що викликає подив, здивування; чудо; стан викликаний здивуванням (220); **кожу́щище** – **кожу́щисько** – довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкури хутром до середини (438); **чоботи́ще(а)** – **чоботи́сько(а)** – рід взуття з досить високими халявами (1380); **чолові́чище** – **чолові́чисько** – особа чоловічої статі (1381); **коти́ще** – **коти́сько** – свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів; **самець кішки** (459); **баси́ще** – **баси́сько** – низький чоловічий голос (38). Напр.: Пізньої осені він обходив і об'їздив **бойовища**, яри й балки, де були всякі уламки, і на старій рамі зібрали ще один трактор (А. Хорунжий); Скільки вже таких витолочених ланів, таких **бойови́ськ** бачив на своєму шляху Бармаш (В. Козаченко); [Горожани:] **От дивови́сько** було! Такий був [Рудий] п'яний та розхристаний, що жінки іншою вулицею обходили! (Я. Мамонтов); – Що то була за стріча! Вся вулиця збіглася дивитися на **дивови́ще**! (І. Франко); **Посеред коноплища** стояло кілька старих опудал (П. Загребельний); **Поруч з конопли́ськом**, через межу, лежало широке поле кукурудзи (В. Гжицький); Коли **реви́ще** порога залишилося позаду, почулися жарти й сміх (І. Шаповал); Б'ються люто об рів, об вал – ціла злива важких макітер та скляних сулій з **реви́ськом** (Б. Жолдак); ...від **вогни́ща** долітали лункі голоси, сміх, покашлювання, чиясь тиха, впівголоса пісня (Григорій Тютюнник); Розводили величезні **вогни́ська** з соломи та хмизу (Є. Кротевич); Знайшла [Ганна] **граблi** з обвугленим **граблiщем** (А. Дімаров); ...Кирило **Кухта** вовтузився під повіткою з самого ранку, обстругуючи нове **граблiсько** (А. Ішук); ...– **От собака! Жінці родити час, а він її з хати жене до того чортового лігви́ща** (З. Тулуб); ...вони звикли їсти у своєму **лігви́ську** (С. Поваляєва).

Як стверджують П. Білоусенко й О. Меркулова, суфікс **-і́ще (-ище)** уже в праслов'янській мові дав похідний **ovišče (-evišče) -овище (-евище)** [2, с. 61].

Його походження пов'язують із девербальною лінією, адже він передусім виокремлювався в похідних, утворених від дієслів на *-ova* (*-ува*), які могли мотиваційно співвідноситися не лише з дієсловами, а й твірними ранішого ступеня, що спричинило виділення сегментами – *ovišće* [6, с. 70]. Сьогодні фіксуємо групу дериватів-локативів із цим формантом: **кочовище** ← **кочувати** – стоянка кочовиків (народ, плем'я, що кочує); і територія, де вони кочують (460); **ярмарковище** ← **ярмаркувати** – місце, де буває ярмарок (1424); **тирловище** ← **тирлувати** – місце, де колись було тирло (1247); **токовіще** ← **токувати** – місце, де токують птахи (1254); **зимовище** ← **зимувати** – місце, приміщення, де хто-небудь зупиняється, живе взимку (365); **руйнівнiще** ← **руйнувати** – місце територія, вкриті руїнами (1088). Напр.: Далі бранця не питав він, Всіх половців навертав він, В **кочовища** поспішив (І. Франко).

Крім дієслівних основ, суфікс *-овище* приєднується і до субстантивних основ: **багновище** ← **багно** – болотне місце, трясовина, болото, велика калюжа, грязьке місце (33); **льоновище** ← **льон** – ділянка землі, з якої зібрано врожай льону (498); **терновище** ← **терн** (**терен**) – місце, поросле колючими кущами, терном (1242); **стерновище** ← **стерня** – поле, покрите стернею (1194); **грибовище** ← **гриб(и)** – місце, де ростуть гриби (197); **гороховище** ← **горох** – поле, з якого зібрано горох (193); **пороховище** ← **порох** – порохований склад (886); **торфовище** ← **торф** – поклади торфу, торфове болото; місце, де видобували торф (1258); **садовище** ← **сад** – місце, де колись був сад (1095).

Спостерігаємо випадки й ад'єктивної мотивації більшості таких утворень, тоді, – зауважують П. Білоусенко й О. Меркулова, – слід говорити про формант *-ище* [2, с. 61]. Пор: **бобовище** (57) – **бобове поле** (від **бiб** або **бобовий**); **бобровище** (57) – болотисте місце, болотистий ліс (від **бoбep** – назва місцини, очевидно, зумовлена тим, що на болотах живуть саме бобри, або **бобровий**); **гробовище** (198) (т. с., що кладовище) – місце для поховання померлих; цвинтар; **гробовище** (від **гpиб** або від **гpобовий**); **бойовище** (59) – битва, бій (від **бiй** або **бойовий**), **гнойовище** (187) – місце, де складають гній; купа гною (від **гнiй** або **гнойовий**); **гороховище** (193) – поле, з якого зібрано горох (від **гopox** і **гороховий**).

Отже, суфікс *-овище* служить для творення іменників переважно з локативним, а також абстрактним значенням: *торговище*, *становище*, *летовище*, *зимовище*.

А. Максимова «походження вторинного суфікса *-нище* пов'язує або із похідними від прикметників на *-н(ий)*, *<-ьн-*, або ж, що більш вірогідно, із девербативними іменниками на *нь*» [9, с. 73]: **пристáнище** (*пристанóвище*) – місце, де можна укритися, відпочити, знайти притулок і т. ін. (949); **паленище** – випалене місце в степу, в лісі (698); **спаленище** – випалене або вигоріле місце в лісі; це ж місце, поросле травою та іншою рослинністю (1165). А. Максимова до цієї групи відносить і *тризнище* [9, с. 73], що, на думку П. Білоусенка й О. Меркулової [2, с. 62], мало ймовірно. Дослідники [2, с. 62] вважають, що іменник *тризнище* справді пов'язаний із *тризнъ*, *тризна*, однак походження цього іменника від дієслова **trisniti** сумнівне, тим більше від *тризновати*, хоча етимологічно тут, напевне, корінь дієслівний [15. IV, с. 102]. Автори припускають, що швидше тут дієслово відіменникового походження [2, с. 62].

Походження варіантного суфікса *-лище* також пов'язують із девербальними похідними. Так, І. Дулевичова пов'язує іменники на зразок *хранилище*, *судилище* з *participium practeritina* *-л-*, беручи до уваги, що дериваційну основу тут націлювали в часі. Мотиваційні ж зв'язки з іменниками *хранило*, *судило* дослідниця вважає додатковими [16, с. 136].

Ж. Варбот, А. Максимова надають перевагу іменниковій мотивації [3, с. 104; 9, с. 67], а відсутність іменників на *-ло* свідчить про вживання *-лище* як єдиного неподільного суфікса [3, с. 104]. На переконання П. Білоусенка й О. Меркулової [2, с. 62], сильною є позиція тих учених, котрі вважають *-л-* асемантичною прокладкою [11, с. 293; 7, с. 304], звуковий характер якої так чи так пов'язаний з іменниками на *-л-* [11, с. 293].

Безсумнівно те, що *-ище* поєднується з дієслівними основами на приголосний, а *-лище* – тільки на голосний [3, с. 105; 9, с. 67]. Із-поміж утворень на *-лище* переважають іменники-назви вмістилищ, місця, де відбувається дія: **святилище** – храм; місце, яке викликає почуття глибокої пошани, побожності (1110); **оселище** – місце поселення (682); **нерестилище** – місце нересту риби (615); **чистилище** – місце, де, за вченням католицької церкви, душі померлих очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до раю (1379); **прихилище** (*притулок*) – місце, де можна перебути якийсь час, відпочити і т. ін. (955); **вмістилище** (*умістилище*) – місце, посудина, тощо для вміщення чого-небудь (152); **хрестилище** – місце в церкві, де хрестять (1352).

Аналізований фактичний матеріал дав змогу констатувати, що за допомогою суфікса *-ище* та його похідного *-овище* утворюються іменники з локативним значенням (назви місцевості, споруд, іменників-соматизмів). Іменники з цими словотвірними формантами могли мати аугментативне та пейоративне значення. Меншою кількістю відзначені утворення інших лексико-словотвірних типів (найменування предметів,

речовин). Варіантні суфікси *-нище* та *-лище* слугують для продукування незначної кількості лексем для найменування місця. Отже, відзначаємо високу продуктивність суфікса *-ище*, що спричинило його активність у розвитку словотвірної системи української мови й дало підстави кваліфікувати його як один із найбільш продуктивних формантів у суфіксальній підсистемі іменників середнього роду.

Список літератури:

1. Белякова Галина Владимировна. Структурно-семантический анализ имен существительных на -ищ в русском языке / Г.В. Белякова: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Москва, 1995. 12 с.
2. Білоусенко П. І., Меркулова О. В. Лексико-словотвірні типи іменників із суфіксом *-ище* в давній руськоукраїнській мові / П. І. Білоусенко, О. В. Меркулова. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : збірн. наук. праць. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. С. 55–64.
3. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование. Ретроспективная формальная характеристика / Ж.Ж. Варбот. М. : Наука, 1969. 230 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред.. В.Т. Бусел. К.: Ірпінськ : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
5. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / А. Й. Багмут, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко та ін. за ред.. О. С. Мельничука. К.: Наукова думка, 1966. 595 с.
6. Етимологічний словник української мови / за ред. О.С. Мельничука: у 7-и т. – Т. 1–5. К.: Наукова думка, 1982–2006.
7. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. М. : Просвещение, 1973. 304 с.
8. Інверсійний словник української мови / від. ред. С.П. Бевзенко. К.: Наукова думка 1985. 811 с.
9. Максимова А. Л. Существительные с суффиксами *-ич*, *-ищ* и их производные в русском языке / А. Л. Максимова. Л.: Изд.-во Ленинградского университета, 1985. 128 с.
10. Мартынов В. Праславянская и балтославянская деривация имен / В. В. Мартынов. Минск : Навука і техника, 1973. 58 с.
11. Мейе А. Общеславянский язык / Мейе Антуан [пер. и примеч. проф. П. С. Кузнецова; под. общ. ред. проф. С.Б. Бернштейна; предисл. проф. Р. И. Аванесова и проф. П.С. Кузнецова]. М. : Издат-во иностранной литературы, 1951. 492 с.
12. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) : [монографія] / П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, П. М. Стовбур. Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 480 с.
13. Олексенко В. П. Словотвірна категорія локатива у сучасній українській мові / В. П. Олексенко. Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Донецьк : ДонДУ, 2001. Вип. 8. С. 148–160.
14. Пелехата О. Проблема категорії поміна лосі в слов'янському мовознавстві О. Пелехата // Актуальні проблеми українського словотвору : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження проф. І. І. Ковалика. Івано-Франківськ : Плай, 2002. С. 307–313.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т.; [пер. с нем. и доп. О. М. Трубачева]. – [4-е изд., стер.] М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.
16. Dulewiczowa I. Formant *-ište* / *-isko* w języku polskim i rosyjskim // Studia z filologii polskiej i słowian'skiej. № 15, 1976. С. 135–141.
17. Slawski F. Zarys słowotwórstwa prasłowian'skiego // Słownik prasłowiański. Wrocław. Warszawa, Kraków, Gdansk. T. 1-3. 1974–1979.
18. Taszycki W. Przyrostek *-isko*, *-ište* w językach zachodniosłowian'skich // Slavia. Sešit 2. 1985. С. 213–227.

Oleksenko V. P. STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF NOUNS WITH SUFFIX *-ИЩЕ* (*-ysche*) IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

*In the article the origin of the suffix *-ysche* and its derivatives *-ovyshche* (*-evyshche*), *-lyshche*, *-nyshche* has been clarified; the peculiarities of their functioning in the Ukrainian language have been traced; the issue of part-of-speech affiliation of derivatives has been highlighted; the main factors that determine the derivational activity and the ability of the studied nominations are identified; the morphonological characteristics that*

accompany formation of derivatives with -ysche and their accentuation properties have been described; the productivity and frequency of the suffix -ishche and its active interaction with various creative bases are comprehensively analyzed; cases of realization of homonymous character of derivatives, according to which nouns with locative meaning (names of places, buildings, nouns-somatisms) are formed, the phenomenon of synonymy within the studied vocabulary group is considered, it is found that some derivatives are characterized by plurality of derivatives.

The analysis of the factual material showed that the stems of nouns, adjectives and verbs serve as word-forming formants for nouns of the neuter gender. Productive, low productive and unproductive word-forming types with formant -ysche have been studied in their interaction, as well as in connection with the history of their origin, formation and functioning. The meaning and word-forming structure of formations with -ysche have been covered. It has been proved that the high productivity of this word-forming formant created the basis for the growth of its activity and its establishment as one of the most productive word-forming means for the formation of nouns of the neuter gender in the Ukrainian language. The relevance of the chosen topic is explained by the tendency of modern linguistic studies to systematically study the derivational properties of the word-forming system of language in general and a comprehensive study of productive, low-productive and unproductive word-forming types with formant -everything in particular.

Key words: noun, word-forming formant, stem, motivational base, derivative, word-forming type, morphonological characteristics, homonymy, synonymy.